

דניאל בהר

נשיקה איש-קריותית

חידת היקסמותו של אנטון שמאס מן העברית,
בתרגומו לאמיל חביבי

הודא אבו־מוֹךְ. אמיל חביבי בעברית: עמדות אידאולוגיות והשפעתן על כתיבת "האופסימיסט",
"אח'טיה" ו"סראיא" ותרגומם לעברית. מאגנס, 2022.
310 עמודים.

ספרה של הודא אבו־מוֹךְ הוא תרומה מבורכת ועשירה לחקר היחסים בין הספרות הפלסטינית והספרות העברית, להגדרת דינמיקות תרגומיות בהקשר של יחסי מיעוט-רוב, ולהבנת הממד האידיאולוגי של פעולת התרגום במופע הקונקרטי של זהות הפלסטינים אזרחי ישראל. ליצירות המקור מציג ספר זה פרשנות מקיפה ויסודית, שתסייע למי שאינו בקיא ברזי הספרות הערבית לראות לראשונה את הטקסטים של אמיל חביבי כמכלול דינמי ותהליכי, ולבחון אותם בראי הביקורת הערבית. אשר לתרגומן – ספר זה יעודד את קוראי העברית להתפכח מאשליית השקיפות שבתרגומי אנטון שְמַאס, להיגמל מן השבחים הריקים לגאוניותו, ולבחון את תרגומו בעין ביקורתית.

בפרק המבוא מתארת אבו־מוֹךְ את הרקע התרבותי שאפשר לאמיל חביבי להיקלט בקנון הספרות העברית-ישראלית ששורטט מחדש בשנות ה-80 על-פי קווים של הגמוניה רב-תרבותית. בלשון שיח הזהויות הביקורתית מנתחת אבו־מוֹךְ את התקבלות התרגומים של שמאס כהכלה חלקית או כושלת, משום שבבד בבד עם הפתיחות לקולות מן השוליים

קיבלה התרבות העברית ההגמונית את האחר בתנאיה שלה, כדי לסמן מחדש את עליונותה. תרגומיו של שמאס התקבלו אפוא תוך דחיית עיקרי התכנים הרדיקליים שהציעה האידיאולוגיה התרגומית שלו. מתוך הקביעה הזאת יוצאת אבר־מוך לדיון בתיאוריות תרגום פוסט־קולוניאלי כמסגרת הפרשנית הנאותה להבנת אופי היחסים בין מקור ערבי ותרגום עברי בהקשר הישראלי.

בפרק הראשון קוראת אבר־מוך את שלושת הרומנים הגדולים של אמיל חביבי – **האופסימיסט** (1974), **אָח'טֵיה** (1985) ו**סְרַאִיא בת השד הרע** (1991) – כרצף המעיד על תהליך התקרבות לתרבות העברית בזכות מודעותו של חביבי לכוח תרגומיו של שמאס כבר בשעת כתיבת היצירות. תהליך זה ניכר ביחס לדמות היהודי אצל חביבי, שמשתנה מייצוג שלילי וארסי של יהודים ישראלים לביקורת רכה ואמורפית על הממסד והשלטון. **הפרק שני** דן בהתקבלות היצירה בביקורת הערבית ובחברה הערבית, ומראה כיצד עוררה הקרבה הגוברת לקורא העברי חשדנות כלפי פואטיקת הסיפור הפרגמנטרי וכלפי הדיגרסיות הרבות בספריו האחרונים של חביבי. חשדנות זו הפכה לעוינות גלויה עם הסכמתו של חביבי לקבל את פרס ישראל. **הפרק השלישי** מכיל את לוז ממצאי המחקר. בפרק זה מנסחת אבר־מוך את מדיניות התרגום של אנטון שמאס (עמ' 163–168), וסוקרת שלושה תחומים שבהם מדיניות זו באה לידי ביטוי: תרגום המרחב, המורשת הערבית והערות השוליים. דווקא התחום הטכני ביותר מבין השלושה – הערות השוליים – מפיק, לטעמי, את התובנות החדשניות ביותר על כתיבתו של חביבי ועל תרגומו של שמאס. **הפרק הרביעי והאחרון** מציג את התקבלות התרגומים בשדה הביקורת העברית, ומצביע בתבונה על חשיבות העיבוד התיאטרלי בכיובו של מוחמד בפרי לתפוצה שזכה תרגום **האופסימיסט**, כמו גם על ההשפעה שהייתה להצלחת הרומן של שמאס, **ערבסקות** (1986), על הרחבת מעגל הקוראים של תרגומיו. בפרק זה מפיגנה אבר־מוך את כוחה כחוקרת נטולת פניות בדיונה הענייני במספר עמדות מקוממות והזויות לגבי ספריו של חביבי, כגון זו של נעמי גוטקינד־גולן, שמאשימה את הסופר הפלסטיני בטפטוף זדוני של שנאה אל תוך מוחותיהם של קוראיו (עמ' 256).

אבר־מוך כותבת יפה כי פעילותו של שמאס משלבת את המצב הקולוניאלי והפוסט־קולוניאלי (עמ' 79). הזהות הערבית־פלסטינית של חביבי מרוככת עבור היהודים בעזרת השמטות אסטרטגיות ובאמצעות עֵבְרוֹת חופשי המחמיא לתרבות הכובש. יחד עם זה, השיח ההגמוני מתערער במתן קול לנרטיב הפלסטיני בעברית. הדימוי הילדותי המתבקש הוא של גלולה מרה התחובה בכדור גלידה. מה שמכונה ה"אידיאולוגיה" של תרגומי שמאס

אינו משנה סדורה ועקבית, אלא מערכת הנעה בכוח סתירותיה הפנימיות: התרגום משמש את שמאס "לכינון זהות לאומית פלסטינית שתתאים ללאומיות הישראלית. אמנם מהלך זה כולל ישראליות של הזהות הפלסטינית בישראל, אבל גם ניסיון לפלסטיניזציה של הזהות הישראלית" (עמ' 157). אבר־מוך עקבית בטענתה כי להגשמת משנה פרדוקסלית זו דרושים אמצעים סותרים, ולכן היא מדגישה את עירוב האסטרטגיות המנוגדות בעבודתו של שמאס: "ביות" (ריכוך ערביות והנגשתה) מצד אחד, ו"הזרה" (הטעמת ה"אחרות" של הטקסט בתרבות היעד) – מנגד.

איכותו הגבוהה של הספר מעוררת מוטיבציה להגיב בכמה הערות והשגות. לדעתנו, מורכבות הניגודים בפרויקט של שמאס אינה ממוצה עד תום. אומנם אבר־מוך מזכירה כי זהותו הספרותית מנתקת אותו מן הציבור הפלסטיני (עמ' 68), אך היא אינה בוחנת את הצד המתריס של בחירה זו כתגובה ללחצים המופעלים עליו מכיוון קהילתו שלו. ככלל היא נוטה להמעט בערכו של הכוח המעצים של התרגום לזהות הסובייקט הפוסט־קולוניאלי המצוי בסביבה שמרנית שפוסלת דרכי חשיבה חתרניות. לא אחת נמתחות, בעקבות ספרה של מריה טימוצ'קו (Tymoczko, 1999), אנלוגיות לספרות האירית. כשג'יימס ג'ויס כותב מחדש את מסורת הספרות האירופית ב"וליסס" (ג'ויס, 2004), הוא מפעיל אותה לא רק נגד האימפריאליזם הבריטי, אלא גם נגד הפרובינציאליות האירית שתיעב, זו שהקיא את החוצה מאירלנד. ניתן לגזור היקש דומה לגבי שמאס. במובן זה, הכתיבה המינורית בעברית, ובכללה תרגום פואטי־ספרותי, היא פתרון רדיקלי אך גם קונסטרוקטיבי לשבר הזהויות הפלסטיני. בראיית המקרה המיוחד של שמאס דרך הפריזמה הפוסט־קולוניאלית של תשוקה מימטית להידמות לתרבות הכובש הולך לאיבוד משהו מהותי. העברית המוגבהת והארכאית של שמאס (שמן המושחזות האירונית שלה ניבטים אלינו, בין השאר, פניו של ש"י עגנון) מעידה כי התאהב בעברית גלותית מובסת החותרת תחת הישראליות, שגם היא שפה של מיעוט לאומי. לכן, לא לגמרי מדובר כאן על היקסמות קולוניאלית מן הכובש החזק, אלא על חיפוש קורלטיב אמנותי למצב הפלסטיני מתוך נבכי האישיות הספרותית של התרבות היהודית, אשר לה היסטוריה ידועה של חולשה.

התחושה שעולה מן הספר היא שאבר־מוך אינה מתעמקת בכיוון הזה משום שמלכתחילה רתמה את נושא המחקר לביקורת הפוסט־קולוניאלית כלפי התרבות השליטה. ממרום הסוציולוגיה הספרותית המרוחקת, תיאור צמיחת הספרות העברית מראשית הציונות ועד ההגמוניה הישראלית אינו מחדש הרבה, ודאי כשהוא נסמך על הכוללנות הגורפת

של אלה שוחט ושל סמי שלום שטרית (עמ' 31–33). דיון זה נערך ללא מגע בטקסטים ראשוניים בעברית, ומכאן עולה חשש שמא אבו־מוך אינה מתעניינת בספרות העברית מעבר לשיח הביקורתי עליה. מצער שבחלק זה של סקירת ספרות אין דיון עשיר יותר בהיבטים תחביריים ובמקצבי המשפטים של שמאס כדי לבחון עד כמה העברית שלו זרה לנוסח הקנוני או חופפת לסממנים סגנוניים של סופרות וסופרים ישראלים־מזרחים שהרחיבו את הקנון בשנות ה־80. המבוא מתייחס לתרבות הציונית כחיקוי מתוסבך של תרבות אירופה (עמ' 38–42), מבלי להזכיר את יחסי התחרות וההדדיות המכוננים בין הספרות העברית וספרות היידיש. הרפיית השריר הביקורתי־מתנגד במקום זה יכולה הייתה לחשוף הקבלות מפתיעות בין עיצוב הספרות העברית המודרנית כספרות של מיעוט לאומי במפנה המאה ה־20 ובין הספרות הפלסטינית המתגבשת במדינת ישראל. אין זה רק מקרה שקוראי עברית מזהים חפיפה בין אופיו של סעיד האופסימיסט ובין שלום עליכם (עמ' 243) או בינו ובין שווייק של ירוסלב האשק. אלבר ממי, שאבו־מוך מצטטת אותו כסמכות בדיאלקטיקה של כובש ונכבש (עמ' 77–78), גיבש את תפיסת עולמו כיהודי ציוני מתוך תודעה כפולה (או מרובעת) כמיעוט ילידי ויהודי בתונית הקולוניאלית.

אומנם אבו־מוך מזכירה בקצרה את הדימוי הקניבליסטי של הפריפריה הטורפת את המרכז ומעבדת אותו לצרכיה במודרניזם הברזילאי, אך היא אינה נפתחת ממש לאפשרות של תפיסת התרגום כאקט של זלילה תרבותית של הכובש במצב הפוסט־קולוניאלי כדי להשתחרר סוף כל סוף מנוכחות הרפאים שלו. היא מאכזבת בשמרנותה בקובעה כי התרגום היצירתי הצומח מן המקור – שמהווה, מעבר לכל יחסי כוח, אירוע טרנספורמטיבי בחיי כל ספרות – אינו אלא "דיכוי של המקור" (עמ' 60). לפי היגיון זה אין כל תוחלת לתרגום מערבית לעברית, שכן תרגום המופת החי, המתעלה על המקור, מוחק אותו באלימות, בעוד התרגום האקדמי היבש נגוע באוריינטליזם. קביעה פסימית זו חוזרת בשינוי אדרת בפרק על ההתמודדות עם הערות השוליים, שם הצלחתו של שמאס בשיפור **סראיא** והפקת טקסט המכיל את שני הנרטיבים יחד – דרך הכלת הערות השוליים בערבית בגוף הטקסט העברי – עלולה, לפי אבו־מוך, להנציח את נחיתות הטקסט הערבי (עמ' 231). אם תרגום הטקסט הערבי־פלסטיני לעברית נידון (מלכתחילה) לכישלון, האם איננו נסוגים אל אקזוטיזציה של הערבי כרות הלשון בעברית, ואל השפה הערבית כבלתי־ניתנת לתרגום?

חרף המודעות הביקורתית לכוח ההגמוני של הקנון בספרות העברית, לא מתחדדת התובנה שהתיאוריה הפוסט־קולוניאלית הפכה גם היא להיפר־קנון בעל יוקרה שהואצל מן המטרופולין המערבי. גם קנון זה זקוק לרענון ולניעור. בחוגים לספרות השוואתית מודגשת כיום חשיבותה של שאיבת רעיונות ממבקרים ומתיאורטיקנים שאינם בעלי שם עולמי ומספרויות שאינן מזוֹריות, כדי לשבור את האירופוצנטריות הזוללת־כול של התחום (Damrosch, 2020, 195–206). המשגת תיאוריות של תרגום יכולה גם היא להיעשות בהסתמך על מונחים ופיגורות מן הטקסטים המנותחים. למשל, דימוי "הנשיקה האִישְקִיִּית" שטבע חביבי, ואשר שָמאס בחר שלא לתרגמו (עמ' 180–181), יכול היה לשמש תמריץ לתיאור מטפורי חדש למעשה התרגומי. אפשר גם היה להשתמש באופן דינמי יותר בצמד "ביות" ו"הזרה" וביישומי המילה "תרגום". תבניות הביות שמזהה אבר־מוך מופיעות כאשר ביטוי אידיומטי או בעל איכות פואטית בערבית מוחלף במקבילה בעלת איכות דומה בעברית: "כל שם למינו ישכון ובני אדם לדומה לו" (מִסְפָּר "בן־סירא" עם שינוי קל של שמאס) כתרגום חופשי ל־*يطابق رسمي مخلقا منطقا* (דומה לי במראה ובצורת ההבעה, עמ' 200). התחליפים האלה מוצגים כנגישים ונעימים לקורא הישראלי, אך אינם בהכרח כאלה. מיעוט מבוטל מקוראי התרגום מסוגל לזהות אלוזיות לספר **בן־סירא**, ורבים מן הביטויים המבייתים כביכול שמכניס שמאס מרפררים, כפי שצינתי, לקורפוס יהודי הזר במידה רבה לישראליות החילונית. במקומות כאלה מעלה לשונו התלמודית של שמאס אסוציאציות לעולמו של ליטאי מפולפל, שהצבר החילוני והתכליתי שולל מכול וכול. כך שגם בביות ישנו אפקט הֶזְרָה כלפי קוראים המנותקים משורשי המסורת. לעומת זאת, אפשר לטעון שהרבה ממה שכוללת אבר־מוך תחת הקטגוריה "הֶזְרָה" (כולל השמירה על שמותיהם הערביים של הכפרים שהוכחדו בנֶבֶה) הוא כלל אינו תרגום, אלא תעתיק או שכפול מילולי, וכי כוחו ההתנגדתי נעוץ בדיוק בסירובו להיתרגם לעברית.

אבר־מוך מסמנת כתרגום מְעַבֵּר של טקסט ספרותי משפה לשפה, או בהקשר קולוניאלי – הקולוניה כתרגום של המרכז האימפריאלי. אך בתת־הפרק על חביבי והמורשת הערבית ישנו מקום לבחון את השימוש שעושה חביבי בטקסטים קלאסיים כסוג של תרגום פנימי, או בתור מה שקרוי בערבית נֶקֶל – העברה או מסירה. סימון כזה היה מספק סברה מסקרנת אשר לסיבה שבגינה משמיט שמאס חלק ניכר מהציטוטים מן המקורות: שהרי מתרגם רציני אינו רשאי לתרגם תרגום. מלבד זאת, פירוש זה זורה אור על אחת התעלומות בניתוחה של אבר־מוך: מדוע ככל שחביבי מתקרב אל התרבות העברית הוא משלב באופן מסיבי יותר מקורות קלאסיים מן הספרות הערבית ויסודות של ספרות עממית פלסטינית? זוהי אבן נגף עבור מבקרים ערבים הרוצים להעמיד את כתיבתו של

חביבי כמודל לספרות פוסט־מודרנית היונקת היישר מן המסורת הערבית ועוקפת את הפוסט־מודרניות המערבית. לפי פירוש זה, עיבוי התרגום הפנימי מן המסורת הוא מעין נסיוב הנפלט כתוצאה מסמיכותו לחיידק ההיטמעות בעולם תרבותי זר. תגובה זו פועלת בדינמיקה פרדוקסלית דומה להיאחזותו של אנטון שמאס בפלסטיניות האידיויסינקרטית שלו דרך המבע המשוכלל בעברית.

לסיכום, ספרה של הודא אבו־מוך מייצג התקדמות משמעותית לקראת בשלות השיח התיאורטי על תרגום בצל הסכסוך ובצל החיכוך הבלתי־נמנע בין זהויות פלסטיניות ויהודיות בישראל. קידום שיח זה נחוץ ביותר לאור ההיסטוריה העגומה של תרגומים מספרות ערבית לעברית, ולאור קיומן של פרקטיקות חדשות בשדה התרגום – פרויקט התרגום הדו־לאומי של "מפתוב", לדוגמה – הזקוקות להכוונה תיאורטית ולמודלים רעננים. בשדה זה ניצב הצמד חביבי־את־שמאס כקלאסיקה קנונית דו־ראשית שמשוועת לפרשנויות קפדניות ונבונות כזו המוצגת בספר זה.

מקורות

ג'ויס, ג'יימס (2004). **יוליסס**. תרגום מאנגלית: יעל רנן. תל אביב: מחברות לספרות.

Damrosch, David (2020). *Comparing the literatures: Literary studies in a global age*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Tymoczko, Maria (1999). *Translation in a postcolonial context: Early Irish literature in English translation*. Manchester: St. Jerome Publishing.

ד"ר דניאל בהר, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: daniel.behar@mail.huji.ac.il